

Nodirjon Xolmirzayev Nizomjonovich,
Toshkent davlat texnika universiteti Qo'qon filiali
n.xolmirzayev@tdtukokand.uz

SHAXS MA'NAVIY QIYOFASI SHAKLLANISHIDA SHAHAR MADANIYATINING AHAMIYATI

Annotatsiya. *Maqolada shahar madaniyati, uning tarkibiy qismlari, elementlari, shaxs ma'naviy qiyofasining shakllanishi va rivojlanishi jarayonidagi muhim omillar, ularni shakllantiradigan mexanizmlar, ular keltirib chiqaradigan natijalar, shu bilan birga, ular bilan bog'liq taklif va tavsiyalar to'g'risida fikr yuritiladi.*

Аннотация. *В статье рассматривается городская культура, ее компоненты, элементы, важные факторы в процессе формирования и развития духовного образа человека, механизмы их формирования, результаты, которые они вызывают, а также предложения и рекомендации, связанные с ними.*

Annotation. *The article examines urban culture, its components, elements, important factors in the process of formation and development of a person's spiritual image, the mechanisms of their formation, the results that they cause, as well as suggestions and recommendations related to them.*

Tayanch so'zlar: *shahar madaniyati, komponentlar, moddiy artefaktlar, ma'naviy narsalar, semantik konstruktsiya, subyekt tuzilmalari, submadaniyat, ijtimoiy tuzilmalar.*

Ключевые слова: *городская культура, компоненты, материальные артефакты, духовные объекты, смысловая конструкция, субъектные структуры, субкультура, социальные структуры.*

Keywords: *Urban culture, components, material artifacts, spiritual objects, semantic construction, subject structures, subculture, social structures.*

Urbanizatsion jarayonlarda shahar madaniyati, undan kelib chiqadigan muammolar, ularni bartaraf etish usullari hamda bu borada fuqarolarning xatti-harakatlari muhim ahamiyat kasb etishi bilan bog'liq taklif va tavsiyalarni o'rganish, yoritishda hozirgi davrning dolzarb masalalaridan biriga aylandi. Shu boisdan mazkur masala davlat siyosati darajasiga ko'tarildi.

Kirish. Bugun mamlakatimizda shaharlashtirish sohasidagi davlat siyosati ustuvor ahamiyat kasb etib borayotgan yo'nalishlardan biriga aylandi. Endilikda mamlakat rivoji yo'lida shaharlarning taraqqiyoti katta ahamiyat kasb etishini barchamiz yaxshi tushunamiz. Urbanizatsiya darajasining 1 foizga ortishi yalpi ichki mahsulot hamda daromadlar darajasi bir necha foiz o'sishiga sabab bo'lishini dunyoning urbanizatsion taraqqiy etgan davlatlari isbotlab bo'lishgan.

Hozirgi vaqtda ulardagi ulkan muvaffaqiyatlar ushbu davlatlar tomonidan urbanizatsion siyosatning to'g'ri boshqarilgani natijasidir. Bunda shahar madaniyatining rivoji hamda uning taraqqiyotida fuqarolar muhim rol o'ynaydi.

Maqsad va uni asoslash. Urbanizatsion jarayonlarda shahar madaniyati, undan kelib chiqadigan muammolar, ularni bartaraf etish usullari hamda bu borada fuqarolarning xatti-harakatlari muhim ahamiyat kasb etishi bilan bog'liq taklif va tavsiyalarni o'rganish, yoritishda hozirgi davrning dolzarb masalalaridan biriga aylandi. Shu boisdan mazkur masala davlat siyosati darajasiga ko'tarildi.

Ta'kidlash joizki, mahalliy va xorijiy mutaxassislarning ishini tahlil qilish har qanday zamonaviy shahar madaniy muhitining bir qator asosiy tarkibiy qismlarini aniqlash imkonini beradi.

Shaharlarning sotsio-madaniy qiyofasi va urbanizatsiya jarayoni ikki tomonlama o'zaro ta'sirga ega bo'lgan juftlik sanaladi. Shahar va shahar hayoti muammolari sotsiologiya fani doirasida ko'plab taniqli olimlar tomonidan o'rganilgan. M.Veber, E.Dyurkgeym, E.Giddens¹, G.Zimmel, J.Virtlar shular jumlasidan. G.Zimmel shahar hayotining ma'naviy jabhalari to'g'risida ham ish olib borgan. Mamlakatimizning ko'zga ko'ringan olimlaridan L.I.Maslyakova, X.Ismoilov, M.Inomova, M.M.Mamatova, K.Maxmudov, U.Maxkamov, A.Munavvarov, M.Rasulova, E.Yusupov va boshqalar shaharlashish jarayonining ma'naviy va axloqiy jihatdan salbiy oqibatlarini, ma'naviyat va milliy qadriyatlarga ta'sirini o'rganishgan. Yuqoridagilardan anglash mumkinki, ushbu muammoni o'rganish va ularga yechimlar taklif etish muhim ahamiyatga ega.

Ilmiy muammoning tavsifi va yechimi. Qadimgi Rimda "madaniyat" tushunchasi "hayotni ma'naviy jihatdan yanada yaxshilash va takomillashtirishga qaratilgan g'amxo'rlik" degan ma'noda ishlatilgan. Ma'lumotlarga ko'ra mashhur Rim faylasufi Sitseron ham "ruhiy madaniyat" terminini ishlatgan. Yevropa xalqlarida esa XVIII asrning oxirlarigacha "madaniyat" termini aqliy, axloqiy tushunchalar bilan bir qatorda ishlatilgan. Ko'rinib turibdiki, "madaniyat" tushunchasi turli

¹ Гидденс Э. Социология. – Тошкент: Шарк, 2002. – Б. 63.

tushunchalarni ifodalashiga qaramay, to qadimdan hozirgi kungacha o'z mohiyatini o'zgartirmagan². Lekin uning qator tarkibiy qismlari mavjud bo'lgan. Ulardan biri shahar madaniyati hisoblanadi. Shahar madaniyati tarkibida ikkita asosiy komponentni ajratib ko'rsatish mumkin. Birinchidan, bu o'z-o'zidan paydo bo'ladigan kundalik shahar madaniyati bo'lib, u shaharning ijtimoiy-madaniy voqeligini qo'llab-quvvatlovchi hamda qayta yaratadigan obyektiv va semantik shahar muhitida yozilgan muntazam ijtimoiy amaliyotlarni o'z ichiga oladi. Ikkinchidan, bu urbanizmning madaniy va semantik kontekstini tashkil etuvchi professional tarzda yaratilgan tovarlar va xizmatlar majmuyidir. Shu bilan birga, ular nafaqat moddiy artefaktlarni (binolar, kiyim-kechaklar va boshqalar), balki ma'naviy narsalarni ham (afsonalar, ideologemalar, stereotiplar va boshqalar) o'z ichiga oladi.

Ushbu komponentlarning uyg'unligi alohida shahar turmush tarzini yaratadi, bu shahar muhitida shaxs va ijtimoiy guruhlar hayotini tashkil etish usuli bo'lib, u yuqori darajadagi mavzu va axborot-kommunikatsiya zichligi bilan ajralib turadi. Shahar madaniyatini jamiyat yutuqlarining ma'lum darajasi sifatida ishlab chiqarish usuli, u bilan bog'liq bo'lgan faoliyat usullari, jamiyatdagi munosabatlar tartibi, mentalitetning o'ziga xos xususiyatlari, to'plangan bilimlari, axloqi, san'ati, dini va huquqini o'z ichiga olgan katta ijtimoiy guruhlarining turmush tarzi deb hisoblash mumkin. Shahar madaniyati, o'z navbatida, shaxsdan doimiy rivojlanishni talab etadi hamda o'z ustida ishlashga sabab bo'ladi.

Ta'kidlash kerakki, shaxs turli xil faoliyat turlarida shakllanadi, rivojlanadi, o'z-o'zini anglaydi, o'zini va faoliyatini o'zgartiradi. Shaxsning o'zini o'zi rivojlantirish mexanizmlari quyidagilarning ta'sirida namoyon bo'ladi:

- a) faoliyat yo'nalishini (motivini) shakllantirish va ta'minlash;
- b) voqelik obrazini emotsional bo'yash va o'zgartirish (shaxsiy ma'no);
- d) semantik munosabatning barqarorligi (semantik dispozitsiya);
- e) hayotiy ma'noni berish (semantik konstruksiya) va tegishli (shaxsiy qadriyatlarni) modellashtirish va boshqalar. Yangi tahdidlar, jumladan, "ommaviy madaniyat" xavfi va boqimondalik kayfiyati paydo bo'layotgan, odob-axloq, qadriyatlarning yo'qolish xavfi yuzaga kelayotgan hozirgi globallashtirish sharoitida bular g'oyat muhim ahamiyat kasb etmoqda³.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – М., 1981. 1-том; Энциклопедик луғат. – Т., 1990 йил, 1-том; Фалсафа, комусий луғат. – Т., 2004, – Б. 230.

³ Мирзиёев Ш.М. Бугун маърифатга эътибор қаратиш ҳар қачонгидан ҳам муҳимдир. <https://www.gazeta.uz/uz/2016/10/19/ustuvor/>

Ushbu komponentlarning uyg'unligi alohida shahar turmush tarzini yaratadi, bu shahar muhitida shaxs va ijtimoiy guruhlar hayotini tashkil etish usuli bo'lib, u yuqori darajadagi mavzu va axborot-kommunikatsiya zichligi bilan ajralib turadi. Shahar madaniyatini jamiyat yutuqlarining ma'lum darajasi sifatida ishlab chiqarish usuli, u bilan bog'liq bo'lgan faoliyat usullari, jamiyatdagi munosabatlar tartibi, mentalitetning o'ziga xos xususiyatlari, to'plangan bilimlari, axloqi, san'ati, dini va huquqini o'z ichiga olgan katta ijtimoiy guruhlarining turmush tarzi deb hisoblash mumkin.

Shaxs kompetensiyasining o'sishi shaxs va jamiyat uchun muhim bo'lgan faoliyatni muvaffaqiyatli o'zlashtirish jarayonida sodir bo'ladi. Shaxsning ma'naviy qiyofasini o'stirishga faqat kasbiy va shaxsiy rivojlanishning birligi natijasida erishish mumkin.

Yuqori malaka darajasiga erishishga intilayotgan shaxsning o'zini o'zi anglash dinamikasi, bizning fikrimizcha, ijtimoiy tajribani, shuningdek, dunyoqarashning individual xaritasini, insonning hayotiy pozitsiyasini va turmush tarzini shakllantirish jarayonida namoyon bo'ladi. Bu esa shahar madaniyatini qabul qilishning bir qismi hisoblanadi.

Shahar madaniyatini dunyoqarashning voqelikni anglash natijasini (dunyoning semantik xaritasi shaklida tuzilgan) ijtimoiy hayotni qayta ishlab chiqarish faoliyati sifatida ko'rib chiqsak, bunda insonning o'zini o'zi anglash jarayonini, subyekt tuzilmalarini (qadriyatlar, me'yorlar, xatti-harakatlarni tashkil etish usullari), madaniy va tarixiy universallarni ajratib ko'rsatish mumkin. Hozirda hukmron bo'lgan shahar voqeligining ushbu modeli (kengroq aytganda, dunyoning semantik xaritasi) odamga aynan uning vakolati doirasida namoyon bo'ladi.

Shaxs kompetensiyasining o'sishi shaxs va jamiyat uchun muhim bo'lgan faoliyatni muvaffaqiyatli o'zlashtirish jarayonida sodir bo'ladi. Shaxsning ma'naviy qiyofasini o'stirishga faqat kasbiy va shaxsiy rivojlanishning birligi natijasida erishish mumkin. Shaxsning yaxlit kompetensiyasining eng yuqori nuqtasi uning kasbiy faoliyat subyekti sifatidagi eng yuqori kompetensiyasi namoyon bo'lishi bilan mos kelishi shart emas.

Ma'lumki, bugun dunyoda keskin kurash va raqobat hukm surmoqda, manfaatlar to'qnashuvi kuchaymoqda. Globallashuv jarayonlari insoniyat uchun beqiyos yangi imkoniyatlar bilan birga kutilmagan muammolarni ham keltirib chiqarmoqda. Milliy o'zlik va ma'naviy qadriyatlarga qarshi tahdid, xatarlar tobora ortmoqda. Faqat o'zini o'ylash, mehnatga, oilaga yengil qarash, iste'molchilik kayfiyati turli yo'llar bilan odamlar, ayniqsa, yoshlar ongiga ustomonlik bilan singdirilyapti⁴. Shularni inobatga olgan holda aytish mumkinki, shaxs ma'naviy qiyofasining rivojlanishi uning o'z-o'zini anglash jarayonidagi quyidagilar bilan tavsiflanadi:

a) ma'lum bir jamoaga (ijtimoiy guruhga, submadaniyatga) mansubligini anglash;

b) insonning standartlarga muvofiqlik darajasi, ijtimoiy rollar tizimidagi o'rni haqida fikr;

d) uning ijtimoiy-madaniy va kasbiy muhitda tan olinishi darajasini baholash;

e) o'zining kuchli va zaif tomonlari, o'zini o'zi takomillashtirishning mumkin bo'lgan yo'llari, muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizlikning mumkin bo'lgan sohalari, shuningdek, o'zi va kelajakdagi faoliyati haqidagi tasavvur.

⁴ Мирзиёев Ш.М. Жамият ҳаётининг танаси иқтисодиёт бўлса, унинг жони ва руҳи маънавиятдир <https://president.uz/uz/lists/view/4089> 19.01.2021

Shaxs ma'naviy qiyofasini shakllantirish jarayoniga tizimli yondashish insonning vakolatiga ta'sir qiluvchi odamlar, jarayonlar va texnologiyalarning o'zaro bog'liqligi to'g'risida keng tasavvurni taqdim etishga imkon beradi.

Jamiyat a'zolarining yuqori darajadagi yaxlit (shu jumladan, ijtimoiy) vakolatlari tashkiliy tuzilma, mintaqa va umuman mamlakat tomonidan raqobatdosh ustunliklarga ega bo'lishning muhim shartidir. Shaxs ma'naviy qiyofasi shakllanganini aniqlashda unda mavjud kompetensiyalar muhim rol o'ynaydi. Kompetensiya fenomenining paydo bo'lishi va rivojlanishi quyidagilar bilan belgilanadi:

a) inson omili – o'zaro ta'sir va ishbilarmonlik munosabatlari, ishonch, “kutilayotgan o'zaro munosabat” vakolatli shaxsni shakllantirishga yordam beradi, chunki qulay almashinuv muhiti birdamlikni rivojlantirishga yordam beradi, ijodkorlik va hamkorlikni rag'batlantiradi;

b) ijtimoiy rahbarlar – ularning shahar madaniyatini shakllantirishga va “vakolatli xulq-atvor standarti”ni shakllantirishga ta'siri, birinchi navbatda, jamiyatni rivojlantirish vazifalari va rejalarini fuqarolarga mohirona va malakali yetkazishda namoyon bo'ladi, rahbarlar ushbu rivojlanish jamiyat a'zolarining ko'pchiligining malakali xulq-atvoriga asoslanishini ta'minlash uchun mas'uldirlar;

d) axborot jarayonlarining tabiati – ommaviy axborot vositalarining mavjudligiga qaramasdan rahbarlar va butun jamiyatning diqqat markazida bo'lgan obyekt;

e) rivojlanishning texnologik darajasi – barkamol shaxsni shakllantirishning haqiqiy asosi inson faoliyati uning barcha xilma-xil ko'rinishlarida namoyon bo'ladi;

f) bilimlarni shaxsiylashtirish va foydalilik darajasi shaxsning ma'naviy qiyofasini shakllantirish uchun fuqarolarga o'z faoliyati davomida olgan bilimlari asosida xatti-harakatlar qoidalarini maqbul doirada o'zgartirishga imkon beradigan jamiyat va shaxs uchun haqiqatan ham muhim va zarur bo'lgan narsaga e'tibor qaratish muhimdir.

Shaxs ma'naviy qiyofasining shakllanishi va rivojlanishida yuqoridagi omillar muhim rol o'ynaydi. Ular esa o'z navbatida, shahar madaniyatining tarkibiy qismlari va rivojlantiruvchi faktorlar hisoblanadi. Shu bilan birga, quyidagi omillar ham shaxs ma'naviy qiyofasini rivojlantirishda katta o'ringa ega:

– virtual olam manbalarini milliy o'yinlarimiz bilan boyitish va globallashtirish ta'siri sezilib turgan o'yinlar, aslida, nimani ko'zlagani tushuntirib berish;

Jamiyat a'zolarining yuqori darajadagi yaxlit (shu jumladan, ijtimoiy) vakolatlari tashkiliy tuzilma, mintaqa va umuman mamlakat tomonidan raqobatdosh ustunliklarga ega bo'lishning muhim shartidir. Shaxs ma'naviy qiyofasi shakllanganini aniqlashda unda mavjud kompetensiyalar muhim rol o'ynaydi.

***Shaharning
umumiy qiyofasi va
shahar tarixining
asosiy tarkibiy
qismlarini, uning
me'moriy muhiti
va madaniy
an'alarini
talqin qilish uchun
semantik makonni
belgilaydigan
g'oyalar
tizimi sifatida
tushuniladigan
shaharning
madaniy qiyofasi
muhim o'ringa ega
bo'ladi.***

– ommaviy madaniyat va globallashuv atributkalarini yo'qotish uning o'rniga vatanni madh etuvchi shiorlarni bosib chiqarish yoki milliy qahramonlarimiz rasmlarini tushirish;

– insonlar nomi uning nafaqat ismi, balki faxri ekanligini, uning kayfiyati, taqdiri belgilab beruvchi omillardan biri ekanligini keng ommaga yetkazish;

– shu bilan birga, aholining ma'naviy qiyofasini o'stirish uchun teatrlar faoliyatini tubdan isloh qilish va aholini aynan shu muassasaga ko'proq jalb etish.

Jamiyatning strategik maqsadlariga javob beradigan kompetensiya tushunchalari vaqt o'tishi bilan o'zgaradi, ularni qayta ko'rib chiqish va takomillashtirish, shuningdek, ijtimoiy-madaniy kontekst tahlil qilib turish kerak. Shu nuqtayi nazardan shahar madaniyatini rivojlantirishda inson va uning layoqatlari muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqotlarlar va kuzatishlarimiz natijasida paydo bo'lgan fikrimizga ko'ra zamonaviy dunyoda inson ma'naviy qiyofasining o'sishi muhim ahamiyatga ega. Ta'kidlash joizki, inson:

a) atrof-muhitga faol ta'sir ko'rsatadigan, uni o'z maqsad va qarashlariga muvofiq tashkil etishga harakat qiladigan subyekt;

b) xilma-xil muhit ta'sirini qabul qiluvchi obyekt.

Ta'kidlash kerakki, zamonaviy metropoliya madaniyati (shu jumladan, jamiyatning tashkiliy tuzilishi, obyekt-fazoviy muhit va boshqalar), asosan, ijtimoiy aloqa shakllari, ko'ngilochar, nutq xususiyatlari, shuningdek, turli xil usullar va bilim tizimlari kabi aniq belgilangan guruh xususiyatlariga ega bo'lgan, o'zlarining "shahar madaniyati"ni yaratadigan fuqarolar tomonidan dunyoni talqin qilish xususiyatini belgilaydi.

Jamiyatda "ratsionallikning yumshoq shakllari"ga bo'lgan talab doimiy ravishda saqlanib qoladi, unda bilimning ba'zi elementlari metafora, ramzlar, afsonalar bilan almashtiriladi.

Shaharning umumiy qiyofasi va shahar tarixining asosiy tarkibiy qismlarini, uning me'moriy muhiti va madaniy an'alarini talqin qilish uchun semantik makonni belgilaydigan g'oyalar tizimi sifatida tushuniladigan shaharning madaniy qiyofasi muhim o'ringa ega bo'ladi. Bunda shaharning madaniy qiyofasini tushunish va anglash:

– ijtimoiy subyekt tajribasini o'z ichiga oladi, real tarixiy voqealarga, tabiiy va antropogen muhit hodisalariga asoslanadi, tekshirish va dalillarni talab qilmaydi;

– shahar madaniyati hodisasini ilmiy tafakkurdan farqli tarzda tushuntiradi, tushunarli qiladi, kerakli va dolzarb o'rtasidagi masofani yengib o'tishga yordam beradi;

– individual-shaxsiy boshlang‘ichga, obrazli va konkret idrokka murojaat qiladi, yagona hodisa va obyektlarga ramziy ma‘no beradi, ularga umumlashtirilgan xarakter beradi;

– shaxs va ijtimoiy subyektning xulq-atvorini tartibga soluvchi funksiyalarni bajaradi. Bularning barchasi shaxs ma‘naviy qiyofasi o‘sishi orqali shahar madaniyatining yuksalishi kuzatilishini isbotlaydi. Anglash mumkinki, shaxs ma‘naviy qiyofasining o‘sishi va shahar madaniyati o‘zaro bir-biriga ta‘sir ko‘rsatadi hamda rivojlanish uchun yo‘l ochadi.

Yakuniy qism. Xulosa o‘rnida aytish joizki, shahar madaniyati tajribani to‘plash, o‘zgartirish va yangi avlodlarga yetkazish vositasi sifatida ishlaydi. Bu, asosan, hissiy tajriba bo‘lib, u insondan odamga, avloddan avlodga “his-tuyg‘ularni o‘tkazish”ga qodir bo‘lgan va shu bilan “shahar miqyosidagi voqealarning ahamiyatini kengaytirib, ularga universallik bag‘ishlaydigan” muhim shakllar beradi. Shahar madaniyati jamoaviy his-tuyg‘ular va kayfiyatni tartibga solishga qodir, bu uzoq va chuqur jamoaviy kayfiyatning natijasidir. Bu rivojlanayotgan ijtimoiy organizmning ommaviy ongining integratsiyalashuvi shakli bo‘lib, subyektning ma‘lum ong holatini keltirib chiqaradi va uning shaxsiyatini, shu jumladan, ijtimoiy kompetensiyani rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. *Gegel. Estetika. San‘at va badiiy ijod falsafasi.* – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2012. – 122 b.
2. *Гудденс Э. Социология.* – Тошкент: Шапк, 2002. – Б. 63.
3. *Karimov I.A. Yuksak ma‘naviyat – yengilmas kuch.* – Toshkent: Ma‘naviyat, 2008. – 176 b.
4. *Karimov I.A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin.* – Toshkent: O‘zbekiston, 1994. – 394 b.
5. *Mirziyoyev Sh.M. Bugun ma‘rifatga e‘tibor qaratish har qachongidan ham muhimdir* <https://www.gazeta.uz/uz/2016/10/19/ustuvor/>
6. *Mirziyoyev Sh.M. Jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo‘lsa, uning joni va ruhi ma‘naviyatdir* https://president.uz/uz/lists/view/4089_19.01.2021
7. *Nazarov Q. Ma‘naviyat asosiy tushunchalar izohli lug‘ati.* – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2010. – 270 b.
8. *Falsafa qomusiy lug‘at.* – Toshkent: Sharq, 2004. – 416 b.
9. *O‘zbek tilining izohli lug‘ati.* – M., 1981. 1-tom.
10. *Ensiklopedik lug‘at.* – T., 1990, 1-tom.